

МЕТОДОЛОГІЯ І ТЕОРІЯ

Анатолій Болебрух

ІСТОРІЯ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Історія суспільної думки - галузь знань, до якої виявляють велику зацікавленість вчені різних спеціальностей: історики і філософи, політологи і соціологи, економісти і філологи. Увага до неї помітно зросла в наші дні, коли відбувається важкий, а то й драматичний процес зміни методологічних віх, коли докладаються зусилля до того, щоб, як пише Н.Яковенко, "звести історію з п'єдесталу науки про суспільство до рангу науки про людину в суспільстві"¹. Одночасно - у зв'язку із тим, що було зняте табу з багатьох фактів минулого, а конкретно-історичні сюжети стали поза конкуренцією - майже випали з поля зору теоретико-методологічні питання історії суспільної думки, які розроблялись в попередні десятиліття. Між тим у цих питаннях ще далеко не все з'ясовано належним чином. Сказане стосується насамперед місця історії суспільної думки в структурі гуманітарних наук, її предмета, завдань, мети дослідження, джерельної бази і т.д.

Зародки історії суспільної думки помітні в літературі XVIII ст., а в другій половині XIX-початку XX ст. вона почала активно й цілеспрямовано розроблятися. В Україні нею плідно займалися М.Костомаров, В.Антонович, П.Куліш, М.Драгоманов, М.Зібер, І.Франко, М.Павлик, С.Подолінський, Ф.Вовк та ін.; в Росії - О.Герцен, М.Чернишевський, В.Семевський, С.Соловйов, К.Кавелін, Б.Чичерін, О.Лаппо-Данилевський та ін. Історія суспільної думки потрапила до навчальних планів низки університетів. Початок XX ст. позначений трагічними подіями: перша світова війна, революції, громадянські війни, соціальні та національні рухи, в які були втягнуті мільйони людей світу, передусім в Європі. Цілком природно, що вчені, публіцисти, громадські діячі змушені були розширити коло своїх наукових розвідок за рахунок тем, пов'язаних із запитом й очікуваннями народних мас. До тих тем зверталися М.Грушевський, Д.Дорошенко, В.Винниченко, П.Чубинський, В.Модзалевський,

В.Іконников, Б.Кістяківський, М.Василенко і т.д. Те ж саме спостерігаємо в Росії, де історія суспільної думки привернула увагу, мабуть, більшості вчених соціально-гуманітарного профілю; назвемо лише найвідоміших: Г.Плеханов, О.Кизеветтер, О.Корнилов, П.Мілюков, М.Бердяєв, Р.Іванов-Розумник, В.Мякотин, П.Струве, С.Булгаков, П.Новгородцев. В результаті утворився гідний здивування літературний комплекс, який охоплював історію суспільної думки від Київської Русі до перших десятиліть ХХ ст. Автори належали до різних політичних течій від радикально націоналістичних (Д.Донцов, М.Міхновський) до ліберально-демократичних (М.Грушевський, В.Винниченко, М.Бердяєв) та марксистських (Г.Плеханов, М.Покровський, М.Зібер), дотримувались різних методологічних принципів (позитивізм, неопозитивізм, багатфакторність, історичний матеріалізм тощо). Звертаючись до історії суспільної думки вчені прагнули перш за все віднайти в минулому пояснення катаклізмам сучасності.

Закономірно, що в тих надзвичайних умовах була порушена і проблема специфіки історичного розвитку; глибокі міркування щодо України знаходимо у М.Грушевського і Д.Дорошенка, щодо Росії - у Г.Плеханова і М.Бердяєва. Проте їх починання не одержали належного розвитку в подальшій історіографії (крім, звичайно, діаспорної; досить згадати змістовні праці І.Лисяка-Рудницького, О.Оглоблина). Зараз відновлюється ця важлива проблематика, для прикладу наведено тільки три праці².

В радянські часи ідейно-політичний та теоретико-методологічний плюралізм поступово було ліквідовано, натомість утвердився все більш догматично тлумачений марксизм-ленінізм. Це негативно позначилося на дослідженні історії суспільної думки; фактично були викреслені з наукових занять релігійна, консервативна, ліберальна, буржуазно-демократична думка, пріоритет віддавався марксистським мислителям або тим діячам, кого зараховували (іноді вдаючись до переколючень і домислів) до попередників марксистської ідеології. Класова боротьба, народні повстання, соціальний антагонізм, революційні виступи посіли чільне місце на сторінках наукової періодики, книг, дисертацій. Водночас засуджувалися ідеї соціальної гармонії, порозу-

міння, компромісу, співпраці правлячих кіл і суспільства. Такі антиісторичні підходи застосовувалися і до оцінки пам'яток суспільної думки ХІ-ХІІ ст., наприклад "Ізборника" Святослава та "Повчання" Володимира Мономаха. Ідеї соціального миру, що надихали авторів названих творів, інтерпретувалися як намір одурити народні маси і змусити їх покірно працювати на феодалів. Так, І.Будовниц писав, що "ідеї суспільного примирення" відігравали "найреакційнішу роль"³. Аналогічним було ставлення і до пропагованих давньоруським письменством норм християнської етики.

Проте жорсткі догматичні стереотипи більше торкалися новітньої історії, аніж середньовічної, а тому в царину останньої спрямувала свої зусилля значна частина талановитих дослідників і їх праці не втратили наукової цінності до наших днів (К.Левицький, Ю.Охримович, С.Єфремов, Д.Багалій, Д.Заславський, В.Міяковський, І.Гуржій, Д.Лихачов, І.Єрьомін та ін.), а їх внесок до вивчення історії суспільної думки не можна не визнати справді вагомим.

Однак, тільки в 1960-1970-х роках почалося жваве обговорення теоретико-методологічних проблем історії суспільної думки, а серед них було, і, на жаль, залишається дискусійним питання про предмет цієї галузі наукового знання.

Одні вчені зводили завдання історії суспільної думки до "вивчення духовної діяльності людей як цілісного феномена", що увібрав у себе комплекс природничонаукових, соціальних, філософських і т.д. знань про світ і людину⁴. Відповідно до іншого підходу (Б.Чагін, В.Горський, О.Смирнов, Л.Коган та ін.), суспільна думка є різновидом ідеології, але не стільки в політичному, скільки у філософському розумінні: "Просування суспільства в усвідомленні світоглядних проблем соціального буття - така суть історії суспільної думки"⁵. Як стверджував Б.Чагін, історія суспільної думки - це історія зміни ідеологічних вчень та історично зумовлених форм сприйняття суспільного життя; це "історія світоглядів певних соціальних сил, груп. Світогляд розглядається тут в широкому плані, який включає соціально-політичний, філософсько-соціологічний та етичний боки"⁶. Прибічники такого тлумачення історії суспільної думки вважають, що її об'єктом є соціальне життя конкретної доби, а предметом - "система поглядів, що відбиває інтереси певного класу (со-

ціальної групи), його ставлення до існуючих порядків, економічного та політичного ладу. Ця система поглядів, як правило, має теоретичне обґрунтування" ⁷.

На симпозіумі з методологічних питань історії філософії та суспільної думки (1974 р.) був зроблений ще один крок вперед. Багато доповідачів підкреслювали таку особливість історії суспільної думки, як відбиття "найбільш значущих для даного народу в ту або іншу добу ідейних проблем, пов'язаних з визначенням подальших шляхів історичного розвитку. Тому в поняття "суспільна думка" слід включати не взагалі філософію, політичну економію тощо, але кожен з цих наук, взятих в її зв'язку із суспільно значущою проблематикою. Більше того, до неї необхідно віднести й донаукові погляди, що склалися стихійно, а також ідеї, які відбилися в художній формі" ⁸. Злободенність проблематики, дійсно, окреслює предметну специфіку суспільної думки, однак важко пояснити, яким чином в межах однієї дисципліни можна більш-менш обґрунтовано поєднати вилучені частини інших наук, доповнені до того ж і "донауковими" уявленнями. Якщо мова йде про тимчасове цільове поєднання, викликане дослідницькими проблемами, то це зрозуміло. Але якщо мати на увазі історію суспільної думки як самостійну наукову дисципліну (як стверджували, принагідно, деякі учасники вищезгаданого симпозіуму), то підтримати таку позицію навряд чи можливо.

Одну з останніх спроб, досить вдалу, здійснив Л.Пушкар'єв; він узагальнив дослідницьку практику, втілену в роботах Ю.Лотмана, М.Нечкіної, А.Предтеченського, С.Дмитрієва, М.Белявського, Л.Дербова, В.Смоля, В.Сарбея, Ю.Пінчука, О.Скакун та ін.

Л.Пушкар'єв переніс акцент з філософських основ зародження та функціонування ідей, з "філософських основ соціального буття" (Б.Чагін) на відображення в суспільній думці актуальних проблем конкретної історичної епохи, на практичну взаємодію думки і дійсності, розглядаючи її як фактор історичного розвитку. На відміну від філософа, писав Л.Пушкар'єв, історик недостатньо зазначити, як це зробили В.Горський та О.Смирнов, що суспільна думка є динамічною системою поглядів певного класу. Історик

прагне натомість встановити безумовну залежність думки від життя, реальних стосунків, ту обставину, що думка - породження історичної дійсності. "Тому, - підкреслював він, - вірніше визначити суспільну думку як усвідомлене й соціально значуще відображення реально існуючої та минулої дійсності (тобто соціального життя) у вигляді історично зумовленої динамічної системи ідей та поглядів даного суспільства (класу, соціальної групи і т.д.) в даний час" ⁹.

Які ж проблеми переважно цікавлять суспільну думку? Л.Пушкар'єв навів приблизний, доволі узагальнений перелік тем, що звичайно хвилюють людей; це взаємозв'язок людини і природи, людини і суспільства, форм державного управління, умов праці, національне і загальнолюдське, соціальний ідеал і шляхи його реалізації тощо.

Зазначений перелік актуальних проблем свідчить, що й Л.Пушкар'єв не уник спокуси зблизити суспільну думку з ідеологією як її "вищим теоретичним ступенем", оскільки обидві зайняті вивченням результатів осмислення соціальної дійсності. Він також вважає, що історик суспільної думки використовує дані інших наук, які досліджують окремі явища життя суспільства, зокрема філософії. Більш того, Л.Пушкар'єв закликав всіх вчених-суспільствознавців "об'єднати свої зусилля для комплексного підходу до вивчення суспільної думки як своєрідного концентрата громадської свідомості, який справляє вплив на теоретичну й практичну діяльність людського суспільства" ¹⁰. Можна, таким чином, припустити, що Л.Пушкар'єву якоюсь мірою близькі висновки учасників симпозіуму 1974 р.

Незважаючи на вагомі здобутки у визначенні історії суспільної думки, вона ще не отримала належного визнання як самостійна наукова дисципліна. Одним з доказів може бути нещодавно виданий "Словарь исторических терминов" ¹¹, де вміщені статті "общественное мнение", "идеология", але не згадується суспільна думка. Головною причиною такого стану є, можливо, та обставина, що чітко не окреслено межі предмета історії суспільної думки (її предмет та предмети філософії, соціології, історії та інших дисциплін в окремих частинах просто співпадають), не показана його специфіка відносно предметів інших наукових дисциплін.

Вододілом в цьому відношенні, як нам здається, є форма

осмислення дійсності: існують теоретичний і прагматичний способи досягнення соціального буття. Теоретичний спосіб - керівний метод багатьох самостійних наук, що вивчають окремі галузі реального життя; для прагматичного - важливий не аналіз (або не стільки аналіз), а оцінка подій та явищ з точки зору життєвих інтересів людини. Візьмемо для прикладу сферу економіки. Історик економічної думки зайнятий процесом розвитку теоретичних пошуків в цій галузі, іншими словами - економічними вченнями, для яких основне завдання полягає в тому, щоб віднайти загальні закономірності й механізми функціонування економічних явищ чи процесів. Так, в 1997 р. нобелівськими лауреатами стали американські вчені Р.Мертон і М.Шолс, які винайшли формулу, що допомагає передбачити поведінку цін акцій на фінансових біржах. Формула відкрила природу обігу акцій, а не ставлення людей до коливання їх цін.

Отже, для економіста чи політолога предметом служать наукові теорії, вчення та концепції. Що ж стосується історика суспільної думки, то він має досліджувати матеріал, якого не торкаються інші вчені або залучають виключно з ілюстративною метою. Матеріал цей - оцінка людьми обставин та умов власного існування або, як писав Л.Коган, "роздуми суспільства про самого себе"¹². Для історика суспільної думки реальна дійсність являє собою складну єдність, ядром якої є людина та її матеріальні й духовні потреби. Саме в такому ракурсі оцінюються економічні, політичні, юридичні, соціальні та інші факти. Важлива, таким чином, не наукова їх природа, не закономірності їх генези і трансформації, а вплив на соціальне самопочуття людей. Судження людей про соціальну дійсність теоретично не оформлені, вони - не результат наукових розвідок, а тому і не становлять упорядкованої "системи ідей" (Л.Пушкарьов). Системою ці судження (оцінки, відгуки) стають внаслідок дослідницьких зусиль історика суспільної думки.

Таким чином, історія суспільної думки, на наш погляд, - самостійна наукова дисципліна, яка вивчає ставлення людей до актуальних проблем соціального життя та їх уявлення про бажані зміни в ньому. Це ставлення залежало від низки чинників: характеру й гостроти проблем певного часу; рів-

ня освіченості суспільства; набутого соціального досвіду; публічності та гласності громадського життя; традицій громадянської активності та відповідальності тощо. Як бачимо, це взаємозалежний процес - розвинута суспільна думка ефективно сприяє соціальному прогресу, а природний хід останнього визначає зрілість першої. Отже, стан суспільної думки, як за змістовною, так і за формальною характеристикою, багато що може сказати про ступінь цивілізованості суспільства.

А тепер сформулюємо питання дещо інакше: чи потрібна нова наукова дисципліна: може, вистачить існуючих? І все ж, коли ми проаналізуємо змістовні характеристики предметів філософії чи історії, політології чи соціології, то переконаємось, що жодна з цих наук спеціально не ставить своїм завданням дослідження комплексу думок пересічних членів суспільства про своє життя. Найближче до цього комплексу фактів підходить соціологія, але при ретельному розгляді виявляється, що її предмет і завдання значно ширші, бо вона є наукою про суспільство як цілісну систему з соціальними інститутами, процесами, суспільними відносинами. Виникла соціологія у другій половині XIX - початку XX ст. і покликана була вивчати загальні закономірності людського суспільства, залишаючи за дужками конкретні особливості окремого соціуму. Оскільки громадська думка є важливою складовою суспільного життя, то соціологи займаються і нею, проте за досить своєрідною методикою, розглядаючи громадську думку як "спосіб формування і вияву масової свідомості, що виражає ставлення людей до суспільно значимих подій і фактів, до діяльності соціальних спільнот, груп і окремих осіб"; соціологи спеціально зазначають, що "об'єкт соціологічного пізнання не збігається і не може збігатися з певним конкретним явищем суспільного життя..."¹³. Історія ж суспільної думки повинна зосередитися саме на конкретних (навіть - індивідуальних) проявах суспільної свідомості, тому що істина, яка потенційно має неабияке соціальне значення, не завжди, м'яко кажучи, оволодіває широкими масами, тобто "масовою свідомістю". Іншими словами, соціологів в суспільній думці цікавить складний механізм виникнення тих чи інших тенденцій в оцінці соціально-політичних явищ, істориків суспільної

думки - її конкретно-історичний зміст та співвідношення із фактами реальної дійсності.

В науці склалася дивна ситуація: у філософа, соціолога, історика, економіста - у кожного з них є "своя" історія суспільної думки, і разом з тим такої дисципліни начебто й немає.

Для того, щоб наочніше показати різницю між історією суспільної думки та іншими науками, наведемо лише деякі сукупності історичних джерел, що належать до специфічних носіїв інформації саме історії суспільної думки. Маємо на увазі чолобитні, листи, щоденники, скарги, зафіксовані поліцією приватні розмови, рукописні записки з роздумами про необхідні реформи, листівки, прокламації, публіцистика, матеріали дискусій на актуальні соціально-політичні теми тощо. Уривками беруть цей матеріал багато науковців, та тільки історик суспільної думки, на наш погляд, має вичерпно та всебічно його вивчати, ставлячи це своєю спеціальною метою.

Які ж завдання історії суспільної думки, для чого вона вивчає ставлення людей до обставин свого життя?

По-перше, матеріал історії суспільної думки дає можливість з'ясувати коло найважливіших проблем, які турбували людей певної історичної доби; по-друге, вона здійснює систематизацію оцінок і суджень щодо обставин реальної дійсності; по-третє, історик суспільної думки покликаний співставити виявлені оцінки зі спрямованістю внутрішньої та зовнішньої політики держави, основними параметрами суспільного ладу; по-четверте, потрібно провести аналіз пропозицій, що містяться в джерелах, про очікувані реформи та зміни; і, нарешті, по-п'яте, визначити специфіку відносин між владою і суспільством певного періоду, між індивідом та суспільством, між соціальними верствами.

Головна ж мета, що стоїть перед істориком суспільної думки, полягає в тому, щоб показати, так би мовити, "із середини", як і чим живе суспільство і окрема особа в ньому, наскільки вони адекватно усвідомлюють справжній стан справ в країні, а також показати реальні можливості думки впливати на зміни до кращого в майбутньому.

Безперечно, історія суспільної думки повинна встановити ступінь відповідності висловлювань окремих осіб дійсним потребам конкретної соціальної групи. Ось тут не обійтись без

допомоги економістів, політологів, соціологів, істориків права тощо, висновки яких свідчать про дійсне становище певних прошарків та про процеси в різних сферах суспільного життя. З іншого боку, висновки історії суспільної думки спроможні збагатити розробки інших галузей соціального пізнання.

Додамо, що ми розглядаємо суспільство не як метафізичну категорію, а як об'єднання особистостей, справи в якому залежать від інтегрованої суми суперечливих, часто - діаметрально протилежних за спрямуванням дій і вчинків його членів. З хитросплетіння людських прагнень, обумовлених багатьма факторами (від характеру соціального ладу до світоглядних особливостей), постає та дійсність, яку ортодоксальна марксистська методологія радянського взірця жорстко виводила з формаційних ознак базису. Безумовно, соціальні, економічні, політичні, правові відносини, превалюючі в певну історичну добу, справляють значний вплив на суспільну поведінку людей, втім, з іншого боку, уявлення та поведінка людей не в меншій (якщо не в більшій) мірі визначають специфіку соціального ладу. Звідси витікає, що найближчі витoki історичних закономірностей слід шукати в людській свідомості та психології, зумовлених не тільки матеріальними засадами буття. Слід застерегти, однак, від нехтування соціально-економічною історією; як писав нещодавно А.Я.Гуревич, завдання дослідників полягає в тому, щоб "побачити взаємодію й суттєву єдність соціального й ментального"¹⁴. Цілком зрозуміло, що за такого зваженого підходу наші усталені погляди на історичні закономірності зазнають відчутних змін. У цій статті ми ставили метою звернути увагу наукової громадськості України на одну з невирішених проблем, на доцільність проведення спеціальної конференції або дискусії, щоб зблизити позиції дослідників історії суспільної думки, точніше визначити її предмет і завдання. Це, переконаний, збагатить історичну науку і наші знання про минуле і сучасне.

¹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. К., 1997. С.5.

² Забужко О. Філософія української ідеї та європейський кон-

текст. К., 1994; Милов Л.В. Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. М., 1998; Попович М.В. Нарис історії культури України. К., 1999.

³ Будовниц И.У. Общественно-политическая мысль Древней Руси: XI-XIV вв. М., 1960. С.148.

⁴ Суворов Л.Н. Некоторые методологические проблемы истории общественной мысли // История общественной мысли: Современные проблемы. М., 1972. С.235.

⁵ Горский В.С., Смирнов А.Ф. Предмет, критерии периодизации и источники изучения общественной мысли // Марксистско-ленинская мысль в СССР: Исторический путь и проблемы исследования. К., 1978. С.240.

⁶ Чагин Б.А. Некоторые методологические проблемы истории советской общественной мысли // Методологические проблемы истории философии и общественной мысли. М., 1977. С.28-30.

⁷ Горский В.С., Смирнов А.Ф. Указ. соч. С.252.

⁸ Андреев А.Л. Методологические проблемы истории философии и общественной мысли // Вестник АН СССР. 1975. №7.

Попович М. В. Нарис історії культури України. К., 1999. С.126.

⁹ Пушкарев Л.Н. Содержание и границы понятия "общественная мысль" // Отечественная история. 1992. №3. С.74-75; Його ж. Методологічні проблеми вивчення історії суспільної думки // УДЖ. 1984. №3.

¹⁰ Пушкарьов Л.М. Методологічні проблеми... С.73, 79.

¹¹ Словарь исторических терминов. Спб., 1999.

¹² Коган Л.А. К вопросу о предмете истории общественной мысли // Вопросы философии. 1977. №5. С.137.

¹³ Соціологія/ За ред. проф. В.Г.Городяненка. К., 1999; Попович М. В. Нарис історії культури України. К., 1999. С.126.

¹⁴ Гуревич А.Я. Человеческое достоинство и социальная структура // Одиссей: Человек в истории. 1997. М., 1998. С.5.

Ярослав Калакура

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ В СТРУКТУРІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Однією з характерних рис сучасного розвитку історичної науки є дедалі більший інтерес до її самопізнання, аналізу власної історії, структури, опрацювання теоретико-методологічних засад історичного дослідження. Серед актуальних

проблем наукового пошуку на чільне місце висувається з'ясування місця і ролі у структурі історичної науки її спеціальних галузей – історіографії та джерелознавства. Частково ці питання вже дістали висвітлення в ряді публікацій¹, однак все, що пов'язане з українською історіографією, досліджено далеко неповністю. До того ж у радянські часи на саме поняття "українська історіографія" було накладено ідеологічне табу і термін цей майже не вживався.

Пропонована стаття має за мету подати деякі підходи до сучасного розуміння поняття "українська історіографія", його співвідношення з терміном "історіографія історії України", визначити місце української історіографії в структурі історичної науки, викласти авторське бачення предмету та об'єктів української історіографії, її періодизації.

Історична наука – унікальний феномен у структурі гуманітарних знань. Вона є складною і комплексною системою, що включає ряд підсистем, розділів, спеціальних галузей і спеціальних дисциплін. У ній виділяють два основних розділи: а). знання про історію виникнення і розвитку об'єктів природи і людського суспільства; б). знання про історію пізнання людиною цих об'єктів, про розвиток самих історичних знань². Знання про розвиток історичної науки формують її спеціальні галузі, серед яких одне з провідних місць займає історіографія.

Історіографія – спеціальна галузь історичної науки, що вивчає закономірності зародження, становлення і розвиток історичних знань, їх трансформацію в науку, внесок провідних істориків, історичних шкіл, наукових і видавничих центрів у збагачення історичної думки, формування і утвердження нових наукових концепцій історичного процесу, аналізує повноту і достовірність дослідження тих чи інших проблем і періодів всесвітньої або вітчизняної історії. З такого обширного визначення історіографії випливає трактування її як самодостатньої підсистеми історичної науки, що має свою власну структуру. В історіографії виділяють загальну, регіональну, галузеву, проблемно-тематичну та інші підрозділи. Загальна історіографія вивчає історію світової історичної думки, її періодизацію, структуру, найважливіші віхи та етапи розвитку знань, теоретико-методологічні та історіософські засади історичного пізнання, діяльність